

## РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються основні етапи екологічного підходу до природоохоронної справи в Україні, фундаментальні дослідження процесу розвитку екологічної освіти відображено історію її становлення, проаналізовано підходи формування екологічних умінь молодших школярів.

*Ключові слова:* екологічна освіта, екологічне виховання, громадянська відповідальність, екологічні уміння.

Проблеми взаємовідносин суспільства і природи набула статусу глобальної, оскільки успішність її розв'язання життєві інтереси всього людства. Виникла нагальна потреба зміни парадигми людства, яке стало вирішальною силою в долі планети. Ситуація, що склалася, вимагає зміни самої особистості, тобто її внутрішнього світу, базових якостей, такий розвиток, який задовольнить потреби сучасності, але не ставитиме під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольнити свої власні потреби.

Для українського суспільства проблема набула надзвичайної актуальності, оскільки екологічна криза стала реальністю. Екологічні проблеми та необхідність їх подолання спричинили новий напрям в освіті – екологічний. Кожна людина повинна розуміти, як вона пов'язана з природою і як залежить від неї, які в природі існують закономірності і чому людство не має права їх ігнорувати.

Проблема взаємодії людини з природою займає визначальне місце у становленні екологічної освіти в Україні. Початкові спроби екологічного підходу до природоохоронної справи України відомі ще за період Київської Русі. З давніх часів збереглися повчальні твори екологічних роздумів про ставлення людини до природи, а саме: „Руська правда” Ярослава Мудрого, „Правда” Ярославичів, „Ізборник Святослава”, „Повчання дітям” князя

Володимира Мономаха, у яких представлені описи традицій виховання дітей у родині.

Перші наукові знання учні опановували із перекладних з грецької мови підручників «Шестиднев» та «Фізіолог», трактатів Козьми Індикоплова [10].

Звідси учні отримували знання про природу. У першому підручнику йшлося про шість днів створення світу, при цьому біблійні відомості доповнювалися казковими оповіданнями. У другому (Фізіолог) описувалися різноманітні тварини з їхніми справжніми і казковими ознаками.

Значна увага відводилася вивченню дітьми народних прикмет, прислів'їв, загадок, колядок, щедрівок про природу. Їх навчали спостерігати за поведінкою комах, птахів, щоб передбачити зміну погоди. Пізнання природи поєднувалось із вихованням бережливого ставлення до неї. Для цього використовувались заборони на безцільне пошкодження дерев, руйнування гнізд: „Гнізда ластівки не чіпай, бо станеш рябий”, „У лебедя каменя не кидай – сім'ю спіткає горе” тощо. Хоч деякі народні прикмети і заборони були пов'язані з забобонами, проте загалом вони мали раціональний зміст і були важливим засобом виховання [6, с. 18-21].

Екологічна освіта в Україні невід'ємна від народних традицій, історичних звичаїв та побуту. Саме в глибинах народної педагогіки українців органічно вмонтовані механізми взаємовідносин „людина – суспільство – природа”. Український менталітет вимагає від людей розширення і удосконалення поля проявів духовності.

В Україні люди завжди жили поруч з природою, вони зливалися з нею у фольклорі („дівчина – калина”, „козаченько – явір”), звертались до природи в добу язичництва, коли предметами обожнювання та релігійного поклоніння були природні об'єкти та атмосферні явища [1, с. 315 ].

У першому правовому документі Давньоруської держави – „Руській правді” Ярослава Мудрого існувала певна система використання ресурсів і передбачалася кара за збитки. За шкоду, завдану тваринам, жорстко карали. Тому в княжих лісах і степах була велика кількість рослин та тварин.

Природоохоронні традиції зберігалися і в часи Гетьманщини (XVI-XVIII ст.). Як і за княжих часів, під охороною були ліси і яри, балки, особливий нагляд був за рибальством, бджолярством і садівництвом.

В історико-педагогічних дослідженнях періоду українського Відродження кінця XVI ст. початку XVIII ст. насамперед зафіксовано про створення навчальних закладів та шкіл вищого типу, братських шкіл у Львові, Острозі, Кам'янці-Подільському, Дрогобичі, Києві та в інших містах.

Видатні українські просвітителі відводили велику роль у формуванні особистості людини як соціальним, так і природним чинникам. Зокрема, С.Полоцький вважав, що людська особистість розвивається під впливом навколишнього середовища, наполегливої праці вчителя та старанного ставлення до навчання самого учня. У становленні особистості особливого значення він надавав самостійній освіті.

Палким прибічником культурно-духовного виховання дітей засобами природи був К. Ушинський. Проблемі використання природи у вихованні та навчанні він приділяє велику увагу. На його думку, природа є одним із великих учителів і вихователів: „природа своїми таємничими літерами записує в тілі людини всю історію душі” [11]. Великий педагог констатує: „Називайте мене варваром у педагогіці, але я виніс із вражень мого життя глибоке переконання, що прекрасний ландшафт має величезний виховний вплив на розвиток молоді душі, з яким важливо змагатися впливу педагога... День проведений дитиною серед гаю і полів... вартий багатьох тижнів, проведений на шкільній лаві” [11].

К. Ушинський називав природу “все розвиваючою” і у своїх працях розкривав можливості її використання для розумового, морального, естетичного і фізичного виховання дітей. Він вимагав дбайливого ставлення до природи. Основою розумового виховання К. Ушинський вважав розвиток мислення і мови засобами природи. Важливу роль він відводив спостереженням, які кожен учитель повинен використовувати у своїй діяльності. Саме спостереження збуджує самостійні думки учнів, розвиває

допитливість [11]. Він приділяв значну увагу позитивному впливу природи на психіку дітей, на її всебічний розвиток у процесі спілкування з довкіллям. „Логіка природи є найдоступніша для дітей логіка – наочна, незаперечна. Усякий новий предмет дає можливість вправляти розум порівняннями, вводити нові поняття у сферу уже надбаних, підводити вивчені види під один рід” [11].

Українська педагогіка зробила вагомий внесок в осмислення діалектики світоглядного знання. Детальної розробки набув соціальний аспект екологічного виховання у педагогічній діяльності ґрунтовно досліджував В. Сухомлинський. Погляди видатного педагога на світ, на природу і на місце людини в ній вражають своєю глибиною, цілісністю, гуманізмом. В. Сухомлинський наголошував, що навчально-виховний процес у школі має бути спрямований на формування активної життєвої позиції кожного учня. Основною ознакою активності громадянської позиції, на думку В. Сухомлинського, є небайдужість та громадянська відповідальність за всі діяння на землі. “Благословенна земля ця не дісталася нам у спадок від батьків – ми взяли її у борг у нащадків”, – писав Василь Олександрович Сухомлинський. В. Сухомлинський підкреслював, що у дитини, яка вихована в умовах дефіциту спілкування з природою, розвивається емоційна глухота, агресивність у ставленні до людей, до об’єктів природи [9, с.283-582].

В. Сухомлинський оцінював природу як “джерело думки” і позитивних емоцій учнів, а “уроки мислення серед природи”, він проводив сам і рекомендував учителям: “Ідуть у поле, в парк, пийте з джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками” [8, с. 47].

Завданнями Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті, Концепції екологічної освіти України (2001 р.) передбачено формування екологічно доцільної поведінки учнів початкової школи [5].

Важливого значення набувають соціальні проблеми екологічної освіти: залежність природокористування від характеру власності, безгосподарне використання природи у суспільстві, реальні можливості бережливого,

науково обґрунтованого використання природи, її охорона й відтворення в умовах суспільства.

Аналіз сучасних державних документів дозволяє стверджувати, що в Україні створено спеціальні структури для формування політики у галузі екологічної освіти.

У Законі України „Про охорону навколишнього середовища”, що був прийнятий 25 червня 1991 р., у статті 7 наголошено на обов’язковості екологічної освіти для громадян України; стаття 9 цього ж закону вказує, що кожен громадянин України має право на здобуття „екологічної освіти” [ 4].

Міністерство освіти України, 10 липня 1991 р., інформаційним листом „Концепція гуманізації та гуманітаризації навчального процесу” поставила перед освітою нові горизонти створення нового покоління підручників і навчально-методичних посібників, відмови від колишньою їх установки на опис, орієнтованість насамперед на розвиток творчого, критичного гуманітарного мислення особистості. Цей документ дав можливість здійснити поворот освіти до цілісної картині світу, світу культури, світу людини: вимагає формування гуманітарного світовідчуття як основи моральної відповідальності людини перед іншими людьми, суспільством, природою. Під цю програму було утворено лабораторію екологічної освіти Інституту педагогіки АПН України, Управління екологічної освіти, інформування та зв’язків з громадськістю Мінекоресурсів України.

У Державній національній програмі „Освіта (Україна ХХІ століття)”, Національній доктрині, що була прийнята у 1993 р., питанням екологічної освіти не було приділено належної уваги.

Закон України „Про освіту” був прийнятий 23 березня 1996 р., зокрема, стаття 35 передбачала екологічне виховання лише при здобутті середньої освіти, що є недостатнім. На жаль, у Конституції України про екологічну освіту та виховання молодого покоління взагалі не йдеться [3].

Позитивним моментом став факт, створення неурядової громадської організації (1997 р.) – Всеукраїнської екологічної Ліги (ВЕЛ). Основна мета її

діяльності – зміна екологічної ситуації у державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти громадян. Пріоритетним завданням ВЕЛ вбачає формування екологічної свідомості. Всеукраїнська екологічна Ліга стала засновником дитячої спілки „Екологічна варта”, покликаної допомогти новому поколінню усвідомити себе частиною світу, в якому ми живемо. Всеукраїнська екологічна Ліга об’єднує науковців, громадських діячів, депутатів, вчителів, підприємців, державних службовців, волонтерів в усіх регіонах нашої держави. Спілка у своїй роботі керується Конституцією України, Законом України „Про об’єднання громадян”, Законом „Про молодіжні та дитячі громадські організації”, Конвенцією про права дитини та інші нормативно-правовими актами, прийнятими на їх виконання, Статутом Всеукраїнської дитячої спілки „Екологічна варта”.

На виконання Національної доктрини розвитку освіти, відповідно до Положення про Міністерство освіти і науки України та з метою активізації існуючих і пошуку нових форм екологічної освіти та виховання наказом Міністерства освіти і науки України затверджено Положення про Всеукраїнську науково-методичну раду з екологічної освіти та виховання учнівської молоді.

Основним завданням Ради є такі, як: забезпечення теоретичних і методологічних засад екологічної освіти та виховання екологічної свідомості та екологічної культури учнівської молоді; здійснення науково-методичної координації діяльності навчальних закладів з екологічної освіти та природоохоронної роботи з учнівською молоддю; сприяння оновленню змісту, форм і методів екологічної освіти та виховання в загальноосвітніх навчальних закладах України; поширення й популяризація інноваційного досвіду та здобутків педагогічної науки в сфері екологічного виховання; здійснення керівництва екологічною та природоохоронною роботою з учнями; сприяння реалізації концепції екологічної освіти в Україні [2, с.2].

На початку 2002 р. подано до Верховної Ради проект Закону про екологічну освіту.

Людство дедалі сильніше усвідомлює необхідність забезпечення безпеки власного життя. Нагальною потребою XXI століття є формування доцільно-екологічного способу життя, який склав би основу ощадливого розвитку людства.

Науково-технічний прогрес, нові технології самі по собі не здатні подолати загрозу екологічної катастрофи, що нависла над людством. Потрібна нова філософія, нова політика, нові моральні імперативи – зобов'язання кожної людини і людства в цілому. Загалом ідеться про таку систему цінностей, складову культурного світобачення, яка не залежала б від таких факторів, як економічні піднесення чи занепади, зміна політичної влади тощо, у якій би захист і збереження природи вважались такою ж святістю як і саме життя.

Саме на таких засадах сформувалось поняття стійкий (сталий) розвиток (англійська – *sustainable development*). У спеціальних (з даної проблеми) словниках термін *sustainable* визначається як характеристика процесу або стану, що може підтримуватись невизначено довго. А термін *sustainable development* – як покращення якості людського життя при збереженні сталості підтримуючих екосистем.

Уперше поняття стійкого розвитку було сформульовано у Доповіді Міжнародної комісії з питань екології та розвитку ООН, яку очолювала тодішній прем'єр-міністр Норвегії Гру Харлем Брутланд. Доповідь було надруковано 1987 р. під назвою «Our Common Future» (Наше спільне майбутнє). Поняття стійкого розвитку трактувалось в цьому документі достатньо просто і конкретно: такий розвиток, який задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольнити свої власні потреби. На 2-ій Конференції ООН з навколишнього середовища (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) вперше були сформульовані основні положення стійкого розвитку, задекларовані у

програмному документі „Порядок денний XXI століття” або „Програма XXI”. Наступні міжнародні зустрічі: Конференція в Кіото 1997 р., відома як „Кіотський протокол”, 3-я Конференція ООН по проблемам клімату Землі (Бонн, 2001 р.), 4-та Конференція ООН (Самміт в Йоганнесбурзі 2002 р.) сприяли координації зусиль усіх країн і виробленню на цій основі стратегії рішучих дій і практичних заходів у подоланні впливу техногенних факторів на природне довкілля.

Необхідно зазначити, що поняття „стійкий розвиток” не збігається з економічно стабільним розвитком, і не є рівнозначним екологічно безпечному розвитку (екорозвитку). Мова не йде тільки про забезпечення прогресу економіки та ресурси для неї, або тільки про збереження природи. Поняття стійкого розвитку виражає досить просту ідею: необхідно досягнути гармонії між людьми і між суспільством і природою. Тобто ми говоримо про те, що в майбутньому має сформуватися соціоприродна система, здатна розв'язувати сукупність протиріч, що проявляються в наш час. Серед них: протиріччя між природою і суспільством, між екологією і економікою, між розвинутими країнами і тими, що розвиваються, між теперішніми і майбутніми поколіннями, між багатими і бідними, між уже сформованими потребами людей і розумними потребами і т.д.

Таким чином, поняття стійкий розвиток можна розуміти як стратегію виживання і безперервного прогресу цивілізації і країни в умовах збереження навколишнього середовища (насамперед біосфери).

Послідовний перехід України, як і усього світового співтовариства, до стійкого розвитку може відбуватись відповідно до рекомендацій і принципів, викладених у документах Конференції ООН з навколишнього середовища (ЮНСЕД). [7, с.6-7].

На екологічну освіту покладаються значні надії щодо виховання нової генерації людей з екологічною мисленнєм, високою екологічною культурою, екологоцентричним підходом до створення умов для взаємин між людиною і природою. Це зумовило необхідність формування в учнів



початкових класів екологічно доцільного способу життя, вироблення екологічних умінь, що є складником природознавчої компетентності [7].

Основою наукових пошуків у галузі екологічної освіти стала робота у рамках міжнародного проекту „Освіта для стійкого розвитку в дії” української організації „Вчителі за демократію та партнерство” і шведської організації „Глобальний план дій” у партнерстві з Інститутом педагогіки НАПН України поставила важливе завдання – розробити варіативний курс для учнів початкової школи спрямований на формування екологічно активної позиції, прагнення діяти для збереження довкілля і досягнення стабільного розвитку суспільства, позитивного сприйняття майбутнього. Вперше до змісту традиційної освіти з природознавства було запроваджено діяльнісний аспект з формування екологічних умінь молодших школярів.

Проблема екологічної освіти учнів не нова, вона активно досліджувалась у попередні десятиліття. Проте питання формування в учнів молодшого шкільного віку екологічних умінь вимагає спеціального вивчення та розроблення дидактико-методичного супроводу. Відповідно до цього виникає необхідність чільного висвітлення екологічного змісту навчання у підручниках, добору ефективних способів, методів і форм організації навчальної екологічної діяльності учнів. Насамперед до цього спонукає зміна цілей освітнього контенту – зміщення акценту на формування здатності особи до практичних дій у певному навчальному чи життєвому контексті.

#### **Список використаних джерел**

1. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – Київ: Либідь, 2003. – 344 с.
2. Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик «Освіта». // 4-11 серпня, 2004. – №35 (5111).
3. Закон України „Про освіту” // Голос України 25 квітня 1996 року № 77(1327). – с. 7.
4. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища”

5. Концепція екологічної освіти України, протокол № 13/6 – 19 від 20.12.2001 року. – К. 2001. – 42с.
6. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / В. П. Кравець. – Т: Тернопіль, 1994. – 358 с.
7. Пометун О.І. Моя щаслива планета: Уроки для стійкого розвитку: Метод. посіб. для вчит. 3-4 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.І. Пометун, О.В. Онопрієнко, А.Д. Цимбалару. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 112 с.
8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах / В. О. Сухомлинський. – Київ: Радянська школа, 1976. – Т.3. – 670 с.
9. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. – Київ: Радянська школа, 1997. – 288 с.
10. Удальцова З. В. Косьма Индикоплов и его «Христианская топография». / З. В. Удальцова. – Москва: Наука, 1984. С. 467 – 477.
11. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : [в 6 т.] / К. Д. Ушинский. – Том 2 : Педагогические статьи 1857-1861 гг. – М: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1948. – 656 с.

У статті аналізуються основні етапи екологічного підходу до природоохоронної справи в Україні, фундаментальні дослідження процесу розвитку екологічної освіти, відображено історію її становлення. Проаналізовано теоретичні і методологічні підходи екологічної освіти, виховання екологічної свідомості та екологічної культури учнівської молоді. Розглянуто шляхи формування екологічно активної позиції та природоохоронної роботи, прагнення діяти для збереження довкілля і досягнення стабільного розвитку суспільства, позитивного сприйняття майбутнього.

*Ключові слова:* екологічна освіта, екологічне виховання, громадянська відповідальність, екологічні уміння.

The article analyzes the main stages of the ecological approach to environmental activities in Ukraine, basic research on the development of environmental education reflects the history of its formation. Theoretical and methodological approaches of environmental education, education of ecological consciousness and ecological culture of students. Methods of forming the environmentally active position and the nature of the work, the desire to act to preserve the environment and achieve sustainable development of society, positive vision of the future.

*Keywords:* environmental education, environmental education, civic responsibility, environmental skills.

Андрусенко І.В. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи екологічної освіти в Україні [Текст] / І. В. Андрусенко // Педагогічна освіта: теорія і практика. Зб. наук. праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В.М.]. – Вип. 19 (2-2005). – Ч.1. – Кам'янець-Подільський, 2015. – с.171-176.